

AZƏRBAYCANIN QƏDİM QIZIL MƏMULATLARI HAQQINDA

Nəcəf MÜSEYİBLİ,

*AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
direktor müavini, tarix elmləri doktoru, professor;
necef_museibli@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Azərbaycan, qızıl məmulatı, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, Albaniya
dövrü, bəzəklər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Азербайджан, золотые изделия, Ходжалы-кедабекская
культура, албанский период, украшения.*

KEYWORDS: *Azerbaijan, gold products, Khojaly-Gedabey culture, Albanian period,
ornaments.*

Qədim metallurgiyanın öyrənilməsi arxeologiya elminin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Metalın kəşfi və metallurgiyanın inkişafı ilə qədim insanların həyatında mühüm irəliləyişlər baş vermiş, keyfiyyətə yeni mərhələlər biri-birini əvəzləmişdir. Xalkolit/Eneolit (mis-daş), Tunc, İlk Dəmir kimi erkən protosivilizasiya və sivilizasiyaları əhatə etmiş qədim tarixi dövrlərin arxeologiya elmində təsnifatı da adlarından göründüyü kimi, məhz qədim metallurgiyanın inkişaf mərhələləri ilə bağlı olmuşdur. Qızıla əsaslanan metalışləmə isə qədim cəmiyyətin daha yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunun göstəricilərindən biri idi. Arxeoloji araşdırmalar zamanı çox nadir hallarda, əsasən, bəzək əşyaları qismində aşkar edilən qızıl əşyalar metal məmulatları olmaqla yanaşı, həm də qədim incəsənət, zərgərlik nümunələridir.

Maraqlıdır ki, dünyada ən qədim qızıl məmulatları sivilizasiyanın beşiyi sayılan Yaxın Şərqdə, Mesopotamiyada deyil, Balkan yarımadasında, indiki Bolqarıstan ərazisində aşkar edilmişdir. Burada Xalkolit dövrünə aid Varna nekropolundakı qəbirlərdə keçən əsrin 70-ci illərində aparılmış qazıntılar zamanı bəzək və məişət əşyalarından ibarət çoxsaylı, zəngin qızıl məmulatı tapılmışdır. Radiokarbon analizlərlə bu qızıl əşyaların aşkarlanmış qəbirləri e.ə. V minilliyin ortalarına aid edilmişdir [1, s.46-47].

Azərbaycan qədim metallurgiyanın inkişaf etdiyi ərazilərdən biridir. Burada həm zəngin metal yataqları, həm də bu yataqlardan istifadəni sübut edən çoxsaylı arxeoloji tapıntılar məlumdur. Eyni zamanda, Azərbaycan qızıldan hazırlanmış ən qədim nümunələrin aşkar edildiyi ölkələrdən biridir. Belə ki, Naxçıvanda, Şərur rayonu ərazisindəki Ovçulartəpəsi yaşayış yerində aparılan qazıntılar zamanı e.ə. V minilliyin ikinci yarısına aid Eneolit dövrü təbəqəsindən nazik qızıl məftildən hazırlanmış əşya aşkarlanmışdır. Qazıntının müəllifləri bu əşyanın boyunbağı olduğunu qeyd etmişlər [2, s.133]. Azərbaycanda aşkar edilmiş ən qədim qızıl məmulatı kimi bu nadir tapıntının mötəbər bir məkanda – Heydər Əliyev Mərkəzində təqdimatının keçirilməsi də əlamətdar hadisə idi. Bu təqdimatda da həmin tapıntı məhz

boyunbağı kimi təqdim olunmuşdur. Hərçənd, tədqiqatçıların əksəriyyəti haqlı olaraq bu qızıl əşyanın boyunbağı deyil, digər məqsədlə (məsələn, əsa başlığının üstünə spiralşəkili bağlanmış qızıl məftil) istifadə edilməsi fikrinə üstünlük verirlər. Bu diskussiya gələcək araşdırmalarda da davam edə bilər. Lakin bu fikirayrılığı həmin tapıntının tarixi, elmi əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmır və bu qızıl əşyanın tapılması onu aşkar etmiş arxeoloqların böyük uğurudur.

Respublikamız ərazisində bir qədər sonrakı mərhələyə - Son Xalkolit dövrünə, e.ə. IV minilliyin birinci yarısına aid qızıldan hazırlanmış bəzək əşyaları Ağstafa rayonundakı Soyuqbulaq kurqanlarında 2006-cı ildə aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir [3].

Növbəti – İlk Tunc dövrünə aid aşkar edilmiş qızıl məmulatı da bəzək nümunələrindən ibarətdir. Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu İ.Cəfərzadə 1960-cı ildə Daşkəsən rayonu ərazisindəki Xaçbulaq kurqanında qazıntı zamanı qəbir kamerasında dəfn edilmiş 7-8 yaşlı qızın kəllə sümüyü yanında halqaları qızıldan və gümüşdən olan bir cüt sırğa aşkarlamışdır [4].

İlk Tunc dövrünə - e.ə. III minilliyə aid qızıldan və gümüşdən hazırlanmış digər bəzək əşyaları bizim tərəfimizdən 2005-ci ildə Şəmkir rayonunda 2 №-li Şəmkirçay kurqanında və 2011-ci ildə Ağstafa rayonunda Neolit dövrünə aid Həsənsu yaşayış yerində qazılmış İlk Tunc dövrü sallama torpaq qəbrində aşkar edilmişdir. Şəmkirçay kurqanında 10 ədəd qızıl muncuq, Həsənsu qəbrində isə qızıldan və gümüşdən spiralvari saç bəzəkləri və gümüşdən qolbaq aşkar edilmişdir [5; 6].

Həsənsu İlk Tunc dövrü torpaq qəbrindən aşkarlanmış qızıl bəzək əşyalarının xammal mənbəyinin Gürcüstanın Bolnisi rayonu ərazisindəki Saqdrisi qızıl yatağı olması barədə irəli sürdüyümüz fikirlər [6] sonralar Almaniya və Gürcüstan alimlərinin həmin əşyalar və Saqdrisi yataqları üzrə apardıqları analizlərlə [7] öz təsdiqini tapmışdır.

Orta Tunc və Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid qızıl məmulatları həm əvvəlki illərdə, həm də son illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir [8; 9; 10].

Qafqaz Albaniyası dövrünə - Antik və İlk Orta Əsrlərə aid qızıl məmulatı, əsasən, Mingəçevir qazıntıları zamanı aşkar edilmiş bəzək əşyalarıdır [11]. Bundan əlavə, 2004-cü ildə BTC layihəsi üzrə aparılan tədqiqatlar zamanı Samux rayonunun Seyidlər kəndi ərazisində qazılmış e.ə. V-IV əsrlərə aid torpaq qəbirdən yüksək ustalıqla hazırlanmış bir cüt sırğa və 4 ədəd muncuq aşkar edilmişdir [12]. Antik və İlk Orta Əsrlərə aid qızıl əşyalar Qəbələ, Xınıslı, Mehrəvan şəhər yerlərindən məlumdur. Bu dövrün qızıl məmulatlarına aid sonuncu tapıntılar 2017-ci ildə Şamaxı rayonu ərazisindəki Dəmirçi nekropolunda, III əsrə aid qəbirdə aşkar edilmiş, çox nəfis hazırlanmış bir cüt qızıl sırğadır [13, s.233].

Əlbəttə, bütün bunlar respublikamız ərazisində tapılmış qədim qızıl məmulatlarının tam siyahısı deyil.

Bizim 2018-ci ilin yazında qərb bölgəsində, Şəmkir rayonu ərazisində abidələrin monitorinqi zamanı aşkar etdiyimiz qızıldan hazırlanmış bəzək əşyalarının təqdimatı həmin ilin dekabr ayının 10-da Heydər Əliyev Mərkəzində keçirilmişdir. Bu bölgədə arxeoloji kəşfiyyat işləri apararkən təbii və antropogen təsirlər nəticəsində dağıntıya məruz qalmış qədim qəbir abidələrinə baxış keçirilən zaman qızıldan hazırlanmış qadın bəzək əşyaları aşkar edilmişdir. Bunlar olduqca yüksək ustalıqla, nəfis hazırlanmış bir cüt sırğa, üzük, yarpaqşəkili və boru

şəkilli muncuqlar və asma bəzək əşyalarıdır. Bu tapıntıların ümumi sayı kiçik ölçülü muncuqlar da nəzərə alınmaqla 52 ədəddir (Şəkil 1). Yarpaqşəkilli və boru şəkilli muncuqlar çox ehtimal ki, alın bəzək əşyasıdır (Şəkil 2; Şəkil 3). Qaşlarla inkrustasiya edilmiş asmalardan (medalyon) biri qızıldan hazırlanmış (Şəkil 4), digəri isə qızıl, gümüş və mis tərkibliidir. Üzüyün əqiqlə inkrustasiya edilmiş və ətraflara çıxıntuları olan qaşları çox güman ki, Günəşi simvolizə edir (Şəkil 5). Sırğaların isə bir sonluğu qalın olub, çoxsəthlidir (Şəkil 6). Bütün bu tapıntılar hazırda Heydər Əliyev Mərkəzində nümayiş etdirilir.

Bizim təqdim etdiyimiz qızıl əşyalar barədə aşağıdakı məlumatları qeyd etmək məqsəduyğundur.

Bu məlumatların aşkar edildiyi sahədə Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid nekropol yerləşir. Yaxınlıqda daha hündürdə yerləşən əkin sahələrindən axıb gələn suvarma suları nekropolun sahəsində yarpaqlar açmış və nəticədə qədim qəbirlər dağıntıya məruz qalmışdır. Buradakı qəbirlərin örtüyü eynilə həmin bölgədəki həmdövr Tovuzçay və Zəyəmçay nekropollarında olduğu kimi çay daşlarından ibarətdir. Dağıntılara məruz qalmış qəbirlərdən ətrafa qara və boz cilalı saxsı qab fraqmentləri, əqiq muncuqlar və tunc əşyalar pərakəndə halda dağılmışdır. Tunc məmulatına az hallarda təsadüf olunur. Bütün bu materiallar Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə - Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə aiddirlər.

Arxeoloqlara yaxşı məlumdur ki, bilavasitə mədəni təbəqədən və ya qədim qəbir kamerasından aşkar edilməyən azsaylı, xüsusilə də çox nadir hallarda rast gəlinən qızıl məmulatının dövrünün və dəqiq təyinatının müəyyən edilməsi problemlə məsələlərdəndir. Burada başqa bir çətinlik ondan ibarətdir ki, qızıldan olan bəzək əşyaları digər arxeoloji materiallar kimi kütləvi istehsal edilməmişdir. Ümumiyyətlə, bəzək əşyaların istehsalında konservatizm ənənələri səciyyəvidir. Bəzən müəyyən növ bəzəklər uzun müddət (1000-1500 il və s.) öz tipoloji xüsusiyyətlərini saxlayırlar. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra bəzək nümunələri müəyyən dövrlər üzrə tipoloji xüsusiyyətləri ilə seçilirlər.

Haqqında bəhs etdiyimiz bəzək əşyaları ilə yanaşı, e.ə. I minilliyin birinci yarısına aid keramika məmulatı da toplanmışdır (Şəkil 5). 52 ədəd bəzək əşyasının 32-si boru şəkilli kiçik muncuqlardır. Onların bilavasitə tuncdan və qızıldan ən yaxın analoqları Azərbaycanın Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələrindən məlumdur [14, табл. XXIX]. Ortası şüşə-pasta qaşla inkrustasiya edilmiş yarpaqşəkilli asmalar da (11 ədəd) istifadə zamanı həmin boruşəkilli muncuqlar vasitəsi ilə düzülüşdür. Eyni üslubda, oval formalı, ortası pasta ilə inkrustasiya edilmiş düymələr Azərbaycanın Son Tunc-İlk Dəmir dövrü Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrindən aşkar edilmişdir [14, табл. XV]. Bundan əlavə, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid Qarabulaq nekropolunda 5 №-li kurqanda haqqında bəhs etdiyimiz yarpaqşəkilli asmalarla tipoloji baxımdan çox yaxın olan, ortası fil sümüyü, sədəflə və qızılla inkrustasiya edilmiş tuncdan bəzək əşyaları aşkarlanmışdır [15, с.48, табл. VI].

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, bu üslubda hazırlanmış oval formalı digər növ bəzək əşyaları (broşka – bəzək sancağı) Dağıstanın və cənubi Rusiya çöllərinin Hun dövrü abidələrindən məlumdur [16; 17, табл.33; 18, рис.37, 140, 210]. Aşkar etdiyimiz qızıl sırğalar

tipli qızıl sırğalar Dağıstanın III-V əsrlər Palasa-sırt nekropolundakı 2250 №-li kurqanda aşkar edilmişdir [18, рис.115].

Sırğaların bir sonluğu çoxsəthli hazırlanması ilə diqqəti cəlb edir. Eyni üslubda Antik dövrə (e.ə. III əsrə) aid üzük Göyçay rayonundan aşkarlanmışdır. Əqiq daşlarla inkrustasiya edilmiş üzüklər də Qafqaz Albaniyasının II-III əsrlərə aid abidələrindən məlumdur [19; 20].

Bütün bunlar onu göstərir ki, haqqında bəhs olunan, qızıldan hazırlanmış bəzək əşyaları dövrü barədə fikirlər müxtəlif ola bilər. Onların aşkar olunduğu nekropolda qeyd edilən dövrlər üzrə (İlk Dəmir və Albaniya dövrləri) arxeoloqlar tərəfindən geniş qazıntı işlərinin aparılması zəruridir. Bu, ilk növbədə, müasir yaşayış məntəqələrindən uzaqda yerləşən və mühafizə edilməyən həmin abidələrin xilas olunmasını təmin etmiş olardı. Digər tərəfdən, aparılacaq qazıntılar nəticəsində burada yalnız Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə deyil, həm də sonrakı – Albaniya dövrünə də aid qəbirlərin olacağı (həmin bölgədə bu dövrə aid torpaq və küp qəbirlərin yerüstü əlamətləri yoxdur), bizim aşkarladığımız qızıl bəzəklərin həmin qəbirlərdən ən yaxın analoqlarının aşkar ediləcəyi, onların dövrü barədə yeni fikirlərin irəli sürüləcəyi istisna deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Тодорова Хенриета. Энеолит Болгарии. София: 1979.
2. Вахşəliyev V., Aşurov S., Marro C. Ovçulartəpəsində 2008-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2008. Bakı: 2008.
3. Лионне Б., Алмамедов К., Буке Л., Курсье А., Джелилов Б., Хусейнов Ф., Лут С., Махарадзе З., Рейнард С. Могильник эпохи позднего энеолита Союз Булаг в Азербайджане // РА, 2011, №1.
4. Джафарзаде И.М. Хачбулагская археологическая экспедиция 1960-го года // Материальная культура Азербайджана, том VIII. Баку: 1976.
5. Мусейбли Н.А. Курганы Шамкирчая эпохи ранней бронзы // Кавказ. Археология и этнология. Международная научная конференция. Материалы. Баку: 2009.
6. Müseyibli N.Ə., Axundova G.K., Ağalarzadə A.M. Ağstafa rayonunda tunc dövrünün qəbir abidələri // “Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar” 2011. Bakı: 2012.
7. Thomas Stöllner unter Mitarbeit von İrina Gambashidze und Moritz Jansen. Das älteste Gold in Georgien im Kontext // Gold und Wein Georgiens älteste Schätze. Frankfurt: 2018.
8. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: 1959.
9. Muxtarov N., Bədəlova İ. Şəki-Qax-Oğuz arxeoloji ekspedisiyası 2009 // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2009. Bakı: 2010.
10. Cəlilov B., Ələsgərov A. Goranboy və Göygöl rayonları ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2008. Bakı: 2008.
11. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыхзаде Ш.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку: 1966.
12. Aşurov S.H. Qədim İpək yolu - BTC neft kəməri - arxeoloji abidələrin tədqiqi // 2003-2004-cü illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı: 2005.
13. Cəbiyev Q. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları. Bakı: 2018.
14. Садыгзаде Ш.Г. Древние украшения Азербайджана. Баку: 1971.
15. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа (по археологическим материалам Азербайджана). Баку: 1984.
16. Засецкая И.П. Золотые украшения гуннской эпохи. Ленинград: 1975.
17. Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V вв). Санкт-Петербург: 1994.
18. Малашев В.Ю., Гаджиев М.С., Ильюков Л.С. Страна маскутов в западном Прикаспии. Курганные могильники Прикаспийского Дагестана III-V вв н.э. Махачкала: 2015.
19. Azərbaycanın arxeoloji qızıl və gümüş əşyaları. Kataloq. Bakı: 2013.
20. Axundova G.K. Украшения Азербайджана античного периода. Баку: 2020.

Наджаф Мусеибли
О ДРЕВНИХ ЗОЛОТЫХ ИЗДЕЛИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

На территории Азербайджана во время археологических раскопок выявлены разные золотые изделия, в основном предметы украшения. Хронология этих находок охватывает, начиная с периода халколита все исторические этапы. Золотые изделия обнаружены в основном погребениях, реже на поселениях. Эти изделия имеют большое значение для изучения истории развития ювелирного дела и социальной дифференциаций древнего общества. В статье представлены золотые украшения, собранные из разрушенного некрополя на территории Шамкирского района. Некоторые из этих украшений имеют параллели из памятников раннего железного века – позднего этапа ходжалы-кедабекской культуры. Аналогии остальным украшениям известны из памятников Кавказской Албании античного периода и раннего средневековья.

Najaf Museibli
ABOUT ANCIENT GOLD PRODUCTS OF AZERBAIJAN

SUMMARY

During archaeological researches in the territory of Azerbaijan, various gold products, especially ornaments, belonging to all stages, starting from the late Chalcolithic period, were discovered. Gold products were mostly found in grave monuments, and in rare cases in settlements. These products are of great importance for the study of development of the jewelry handicraft in different periods, the history of social inequality in ancient societies. The article presents gold ornaments collected from the necropolis in the territory of Shamkir region, which was destroyed by natural and anthropogenic influences. Parallels of some of them are known from the Early Iron Age monuments belonging to the last stage of Khojaly-Gedabey culture, and analogues of most of them are known from the ancient and early medieval monuments of Caucasian Albania.